

על תפקידו של עם ישראל בין העמים: הפולמוס בין הרב צבי יהודה קוק להרמן כהן

חגי שטמלר

בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה התכתב הרב צבי יהודה הכהן קוק (1891-1982, להלן: הרצי"ה)¹ עם בחורה ששמה הלנה בָּר, שהכיר בעיר הלבפשטט (Halberstadt) שבגרמניה.² שמונה האיגרות, שכתב הרצי"ה בכתב ידו בגרמנית, ואשר יצאו על ידי בהוצאת כרמל,³ עוסקות בנושאים מגוונים, שיש להבינם על רקע השיבה ההיסטורית של עם ישראל אל ארץ ישראל, המאבקים בתוך התנועה הציונית ומחוצה לה, ובפרט המאבקים בין תנועת אגודת ישראל, תנועת המזרחי ו'דגל ירושלים', וכמובן על רקע המלחמה העולמית שהתחוללה באותן שנים.

באיגרת הראשונה⁴ ביקש הרצי"ה להתמודד עם טענות שקנו להן אחיזה אצל יהודי גרמניה החל מסוף המאה ה-18, ואשר באו לידי ביטוי רדיקלי במשנתו של הפילוסוף הרמן (יחזקאל) כהן (1842-1918),⁵ מנהיגה הרוחני (geistiger Führer) של

1. על הרצי"ה ועל משנתו ראו שטמלר, עין בעין, עמ' 19-39.
2. הלנה בָּר (Baer), לימים ברט, נולדה בהלבפשטט שבגרמניה בשנת 1891, למדה בסמינר ושימשה מורה בעיר הולדתה. במקביל למדה אומנות. היא נישאה לליאו (יהודה) ברט (Barth), ובני הזוג עלו לארץ ישראל בשנת 1924 והתיישבו בירושלים, אולם שמחתם לא ארכה זמן רב, וליאו נפטר כעבור שנתיים, בשנת 1926. בירושלים עסקה גב' ברט בחינוך וניהלה את סמינר המזרחי למורות (לימים מכללת אפרתה), ובהמשך התרכזה בעזרה ובסיוע לנוער עזוב ולבעלי צרכים מיוחדים. בשנת 1950 הקימה את המדור לחינוך מיוחד במשרד החינוך. במקביל עסקה בציור ויצרה בעיקר תיאורי נוף במגוון טכניקות. בשנת 1978 זכתה בעיטור 'קירת העיר ירושלים'. נפטרה בשנת 1981.
3. שטמלר, שמונה איגרות.
4. באיגרת הראשונה, מכ"ט באייר תרע"ה (13 במאי 1915), כתב הרצי"ה כי כמה חודשים קודם לכן שלח איגרת בעברית, אך משנודע לו שזו לא הגיעה אל יעדה, הוא מתרגם אותה לגרמנית. האיגרת בעברית נדפסה בספר צמח צבי, ירושלים תשנ"א, עמ' קעט-קפד; ואצל שטמלר, שמונה איגרות, בעמ' 57-99, וראו שם, בעמ' 132-151, השוואה בין האיגרת בעברית לבין האיגרת בגרמנית.
5. על הרמן כהן ועל שיטתו הפילוסופית נכתב רבות, ראו למשל אוקן, הרמן כהן ומשנתו הדתית; בן שלמה, פילוסופיית הדת ותפיסת היהדות של כהן; ברגמן, מקומה ההיסטורי של משנת הרמן כהן; ברגמן, עיקר הראשית בפילוסופיה של הרמן כהן; ברגמן, הוגי הדור; ברגמן, תולדות הפילוסופיה החדשה; גוטמן, הפילוסופיה של היהדות; לנגרמן, הרמן כהן על שפינוזה; מאיר, הרמן כהן: היבטים חדשים; נבות, רעיון בחירת עם ישראל; עמיר, לפיכך נברא אדם יחידי; קלוזנר, הרמן כהן; קלצקין, הרמן כהן; רוזנצווייג,

יהדות גרמניה,⁶ "גדול המחשבה האנושית בזמננו הנושא בגאון את דגל היהדות";⁷ שיש הטוענים כי מעמד הפילוסופיה שלו במאה ה-20 מקביל למעמד הפילוסופיה של רמב"ם בימי הביניים.⁸

1.

מאז ומתמיד נתפסה היהדות לא רק כדת פרקטית אלא בראש ובראשונה כמציאות לאומית. בשל כך היו רבים שהתנגדו למתן זכויות אזרח ליהודים, שכן היהודים נאמנים לעמם שלהם ולא לעם שבקרבו הם יושבים. "עם שאינו יכול לאכול ולשתות איתנו, יישאר תמיד, בעיניו ובעינינו, עם בפני עצמו";⁹ כתב יוהאן דוד מיכאליס (1791-1717), מזרחן ותאולוג פרוטסטנטי מאוניברסיטת גטינגן (Göttingen). לדידו, היהודים רואים בעצמם עם נפרד מעמים אחרים,¹⁰ משתוקקים לשוב ולהתמזג בצורה מוחלטת עם ארצם,¹¹ ואילו בביתם שכאן, בגרמניה, תמיד יראו בית זמני, ובשמחה גדולה יעזבו הכול על מנת לשוב לפלשתינה.¹² בשל כך החלו יהודים נושאי דגל האמנציפציה להפריד את המרכיבים הלאומיים מעל המרכיבים הדתיים של היהדות, כדי להכשיר את היהדות להיכנס אל החברה האירופית המודרנית. היהדות, כך טענו, איננה לאומית אלא דתית בלבד, וממילא אינה עומדת בסתירה לעקרונ הריבונות המדינית, כך שהיהודי יכול להיות נאמן לכל מדינה שבה יתגורר.¹³ למעשה, הראשון שהגה את רעיון היהדות כחוקה דתית היה משה מנדלסון (1786-1729).¹⁴ בבקשו להתמודד עם הטענה הרואה ביהודים עם נבדל ונפרד מן העמים האחרים, שתמיד ישאף לשוב אל ארץ ישראל, כתב מנדלסון את ספרו "ירושלים – על שלטון דתי ועל יהדות" (Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum). כבר בכותרת המשנה

נהריים, עמ' 163-107; רוטנשטרייך, משיחיות ומציאות; שביד, הנבואה הפילוסופית של הרמן כהן; שביד, יסודות הפילוסופיה הדתית של הרמן כהן; שביד, תולדות פילוסופיית הדת היהודית; שטרנשניין, עיונים בדת התבונה ממקורות היהדות; שיינפלד, חיי המצווה; ביזר, ההיסטוריוזים של הגל; ג'וזפה, היהדות של הרמן כהן; ליבשוץ, הרמן כהן ורקעו ההיסטורי; מלבר, הפילוסופיה של הרמן כהן; פומה, הכמיהה לצורה ומסות נוספות; וייסרוזמריין, יובל החמישים למות הרמן כהן; ובקבצים: גיבס, האתיקה של הרמן כהן; הולוזה ואחרים, דת התבונה.

6. בובר, היהודי, עמ' 156.

7. גליקסון, כתבי משה גליקסון, ב, עמ' 291.

8. שביד, תולדות פילוסופיית הדת היהודית, עמ' 115.

9. מיכאליס, הערכת כתיבתו המוקדמת של דוהם, עמ' 61.

10. שם, עמ' 41.

11. שם, עמ' 42.

12. שם.

13. ראו עמיר, מבוא; בטניצקי, איך נהייתה היהדות דת.

14. יונר, הדת היהודית, עמ' 67-73.

מרמז מנדלסון שהיהדות אינה מהות לאומית כי אם חוקה הדורשת מן האדם שיעשה מעשים דתיים כאלו ואחרים ולא דבר זולת זה.

לפי מנדלסון, "היהדות אינה מתגדרת בהתגלות מיוחדת של אמיתות נצחיות",¹⁵ שהרי אמיתות אלו מוכנות הן לכל אדם שיאמץ את שיכלו ויוכל להגיע אליהן בכוחות עצמו. "דת אמונה מן השמים לחוד", וזוהי נחלת כל אדם באשר הוא; ולעומת זאת "תורת חוקים מן השמים לחוד", וזו התורה הפרטיקולרית לעם ישראל.¹⁶ מנדלסון הבהיר מה טיבה של זו: "הקול שנשמע ביום הגדול של מעמד הר סיני לא קרא 'אנכי ד' אלוהיך, העצם מחויב המציאות, אשר הוא עצמו סיבת מציאותו, הכול יכול ויודע כל, הגומל בעולם הבא לאיש כמפעלו'. דת אנושית כללית היא זו, ולא יהדות".¹⁷ תוכנו של מעמד הר סיני היה תוכן חוקי דתי, "מצוות, פקודים, ולא אמיתות נצחיות שבאמונה".¹⁸

ממילא אין היהדות מבקשת לשלוט על מאן דהוא, ודאי אינה מבקשת לצבור כוח פוליטי (ומנדלסון הבחין הבחנה ברורה בין הממד הדתי לבין הממד הפוליטי)¹⁹, ולכן אינה עומדת בסתירה לחברה הנאורה אלא, אדרבה, הרי היא משלימה אותה והיא "תוספת לדת התבונה", כלשונו של שמואל הוגו ברגמן, "ותוספת זו מצדיקה את קיום היהדות המיוחד בתוך דת התבונה האוניברסלית".²⁰

2.

הדור שקם אחרי מנדלסון ביקש לערוך שינויים כאלו ואחרים, והוא שהקים בסופו של דבר את התנועה הרפורמית.²¹

ישראל יעקובסון (1768-1828), הנחשב לאחד מראשוני היהדות הרפורמית, ראה בעצמו תלמיד של מנדלסון, ומתוך כך שמר על מצוות התורה, אבל עם זאת התכוון לערוך תיקונים "קוסמטיים" ו"שיפורים" אחדים כדי "להפריד בין הבר לבין התבן ולתקן מנהגים והליכות שוליים, בה במידה שמבחן התבונה מעמיד אותם כחסרי תכלית או מזיקים", מתוך אמונה שעל ידי כך תינצל היהדות המסורתית.²²

15. מנדלסון, ירושלים, עמ' 99.

16. שם.

17. שם, עמ' 100.

18. שם, עמ' 101.

19. שם, עמ' 47, 75-76.

20. ברגמן, תולדות הפילוסופיה החדשה, עמ' 478.

21. רקע היסטורי של צמיחת התנועה הרפורמית ראו בתחילת ספרו של מאיר, בין מסורת לקידמה. אומנם, ייאמר ברורות, כי בניגוד לאלו החושבים כך, מנדלסון בוודאי לא היה ממבשרי התנועה הרפורמית, בקריאתו לכל אחיו היהודים לשמור על מצוות התורה כולן, קלה כחמורה, וראו מה שכתב בספרו מנדלסון, ירושלים, עמ' 137.

22. וינר, הדת היהודית, עמ' 79; מאיר, בין מסורת לקידמה, עמ' 49-50.

בספרו משנת 1792 *Leviathan oder über Religion in Rücksicht des Judentums* (לויתן או: על הדת ביחסה ליהדות), ביקש שאול אשר (1767-1822) לערוך רפורמציה בתוך היהדות, שתהפוך אותה מישות מדינית לדת אישית ותתבסס על "אמונה, אמון והתחייבות".²³ בדרך זו ביקש אשר להחזיר בחזרה אל היהדות את כל אותם היהודים שחשבו כי אבד כלח על אמונת ישראל: "לא נפעל כילדים השוכחים את חובתם ופועלים נגד אמונת אבותיהם. לא ננהג כמורדים באל, הסומכים רק על כוחותיהם. בעזרת החוקה החדשה גם לא נשכח את כל מה שאירע ולא נגיע למצב של חוסר אמונה והתפוררות הברית".²⁴

שלמה פורמשטכר (Formstecher, 1808-1889), שהחזיק במשרת מטיף וראה כיצד מציגים את היהדות באולמות האוניברסיטה בצורה בזויה ושפלה, החליט להעלות את קרנה של היהדות על ידי ניתוחה באמצעות המינוח האקדמי שהיה מקובל בתקופתו ולהראות את עליונותה על הדתות האחרות, ובעיקר על הנצרות. בספרו *Die Religion des Geistes* (דת הרוח), משנת 1841 טען פורמשטכר כי חורבנה של העצמאות המדינית של ישראל גרם לפיזור העם היהודי בין העמים, ובדרך זו נשא ישראל את אמונתו לכל מקום. האלילות, לפי פורמשטכר, היא דת הטבע, ואילו היהדות היא דת הרוח, המציגה את האל כישות מוסרית טהורה. מתוך כך האלילות עתידה לחלוף והיהדות תקיף אף את הטבע. לשיטתו זוהי תעודתה של היהדות: לרומם את האנושות כולה במהלך ההיסטוריה האנושית, והיא עושה זאת על ידי שליחותיה, הנצרות והאסלאם, שבסופו של דבר יתבטלו מן העולם.²⁵

אברהם גייגר (1810-1874), הנחשב למייסד התנועה הרפורמית,²⁶ ראה גם הוא כיצד יורד קרנה של היהדות מיום ליום, כיצד עוד ועוד צעירים יהודים בזים ליהדות ורואים בה שריד מן העבר, ומתוך כך מפנים לה עורף וממירים את דתם לנצרות. אין ברירה, חשב, אלא להרוס את שרידי היהדות המיושנת ולבנות תחתם יהדות חדשה, ובלשונו "יהדות נבואית" (*prophetischen Judenthume*), המתבססת בעיקר על המסר האוניברסלי של נביאי ישראל.

בעיני גייגר לא היו היהודים בני אומה מסוימת,²⁷ ולכן זהותם הלאומית נקבעת בהתאם לעם שבקרבו הם יושבים: למשל, אם הם יושבים בקרב הגרמנים, הם גרמנים לכל דבר ועניין, וכן הלאה. מתוך כך מחק גייגר מסידור התפילה כל בקשה הנוגעת לשיבת ציון ולחידוש סדר העבודה בבית המקדש. עם זאת גם לשיטתו ליהדות יש שליחות אוניברסלית, שכן

23. אשר, לויתן, עמ' 85.

24. שם.

25. ראו גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, עמ' 277-282; מאיר, בין מסורת לקידמה, עמ' 88-90.

26. מאיר, שם, עמ' 110.

27. אדרבה, וינר, הדת היהודית, עמ' 82, כתב שגייגר ביקש למחות כל עיקר את הלאומי הפרטיקולרי.

בניגוד לנצרות המבקשת להפיץ את אמונתה בקרב העמים, תפקידו של עם ישראל הוא להיות מופת של הגשמה לחיקוי. עם ישראל יצא לגלות כדי להיות מופת לעמים שבקרבתם הוא חי. לכן, כדי שעם ישראל יוכל למלא את ייעודו האלוהי ואת שליחותו ההיסטורית ולהפיץ את בשורת האמונה באל אחד בקרב העמים, עליו לעזוב באחת את לאומיותו היהודית ולקבל עליו את הלאומיות השוררת בארץ שבה בחר לשבת. אם בתחילת דרכו לא האמין גייגר בהמשך קיומו של העם היהודי כמטרה בפני עצמה,²⁸ בערוב ימיו הוא ביקש להעמיד את בשורת היהדות, שעתיה נראתה לו חשובה ועמידה, לנוכח תורת "הדם והברזל" של ביסמרק.²⁹

היהדות איננה תופעה חולפת (zeitlich Vorübergehendes), אלא נכס קמאי של המין האנושי (menschheitliches Urgut), אשר הגיע לשיא משמעותו בשבט אחד, מוכשר לעילא. היהדות נושאת בתוכה פנימה את כוח עמידתה ועליה לשאוף להפצתה בקרב כלל האנושות.³⁰

3.

לרעיונות אלו נמצאו הדים מסויימים גם בקרב הוגים אורתודוקסים, ובהם הרב שמשון רפאל הירש (1808-1888). בהמשך למנדלסון, שהיה נערץ בחוג משפחתו של הרש"ר הירש,³¹ גם הרב הירש הסכים שיש להעמיד את היהדות על ההלכה ולא על עיקרי אמונה דוגמטיים: "עיקרים? עיקרי אמונה? היהדות מכירה תרי"ג מצוות, לא פקודות אמונה".³² הוא אף ראה את עצמו כממשיך המיזם, שהחל מנדלסון, בביאור המצוות באופן רציונלי וביסוסן על אדני התבונה, כפי שעשה בספרו "חורב" ובפירושו על התורה.³³ עם ישראל – כתב הרב הירש – נועד לחנך את האנושות כולה לעבודת ד',³⁴ בהיותו מוכיח בגורלו ובחיייו "כי האחד הוא המקור היחידי של החיים ומילוי רצונו הוא תכליתם

28. ראו מאיר, בין מסורת לקידמה, עמ' 119.

29. השליט הפרוסי אוטו אדוארד לאופולד פון ביסמרק (1815-1898) אמר לפרלמנט בברלין בשנת 1862: "השאלות הגדולות של ימים אלה אינן יכולות להיפתר על ידי נאומים והצבעות אלא באמצעות ברזל (DTI) "nicht durch Reden oder Majoritätsbeschlüsse werden die großen Fragen der Zeit entschieden... (sondern durch Eisen und Blut).

30. גייגר, כתבים לאחר מותו, עמ' 348-349. ראו עוד יונר, הדת היהודית, עמ' 81-91; מאיר, בין מסורת לקידמה, עמ' 110-121; שביד, תולדות פילוסופיית הדת היהודית; בטניצקי, איך נהייתה היהדות דת, עמ' 36-40.

31. ראו ברויאר, עדה ודיוקנה, עמ' 64; שביד, תולדות פילוסופיית הדת היהודית, עמ' 334.

32. הירש, אגרות צפון, איגרת טו, עמ' נו. ראו שביד, תולדות פילוסופיית הדת היהודית, עמ' 334; מאיר, בין מסורת לקידמה, עמ' 97-99.

33. ראו ברויאר, עדה ודיוקנה, עמ' 64-65.

34. הירש, חורב, עמ' 162, 348.

היחידה".³⁵ זוהי "תעודת חיים נצחית", שאינה תלויה מקום כזה או אחר.³⁶ אדרבה, אצל אומות העולם הקרקע המשותפת היא זו שמאחדת כל אומה ואומה, אבל עם ישראל מתאחד אך ורק על ידי רוח ד', "ללא קשר של אדמה משותפת".³⁷

הרב הירש התבסס על דברי ירמיה הנביא³⁸ וטען כי בגלות מוטלת עלינו "חובה עד כמה שאפשר להתאזרח במדינה שקבלה אותנו לגור בה, לדרוש לשלום עניינינו אנו שלא במופרד מטובתה של המדינה".³⁹

אותם חיי המדינה העצמאיים של ישראל בימי קדם לא היו עצם ותכלית לעממות ישראל, אלא שימשו אמצעי לבצע בו את יעודו הרוחני. מעולם לא שימשו ארץ וקרקע קשר לאיחודו, אלא המשימה המשותפת של התורה היא שהטילה עליו את הקשר הזה, ומשום כך גם נשארה עדיין האחדות בתומה אף בהיותו רחוק מארצו, ולפיכך קיימת עדיין האחדות שעה שהוא נעשה אזרח בכל מקומות גלותו [...] עד אשר יבוא יום וד' יאחד את בני ישראל גם איחוד חיצוני בארץ, והתורה תהיה להם שוב ליסוד מוסד של מדינתם.⁴⁰

על עם ישראל הוטלה השליחות "לשמור כעם בתוך האנושות את מצוותיה של תורת ד' [...] כעם עליו להתייצב בין העמים, כעם עליו להורות לעמים, כי ד' הוא מקור כל הברכה והוא המאציל לנו את הברכה".⁴¹ מתוך כך הפליג הרב הירש בדמיונו ותיאר כיצד משפיע עם ישראל על אומות העולם כאשר הוא יושב ביניהן:

והנה תאר לעצמך פעם ברעיוןך תמונת ישראל כזה, השוכן בחירות בקרב הגוים ושואף לאידיאל שלו! כל בן ישראל משמש כהן למופת, מכובד בפעלו למען הצדק והאהבה, מפיץ בין העמים – לא ישראלות, זה אסור לו – אלא אנושות צרופה! איזה מנוף גדול יכול היה לקום לחינוך האנושות ולקדמתו! איזה עמוד אש לנחות הדרך בחשכת הלילה של ימי הבינים.⁴²

35. הירש, אגרות צפון, איגרת ז, עמ' כז.

36. הירש, חורב, עמ' 436.

37. רש"י הירש בפירושו על התורה, ירושלים תשס"ב, בראשית יב, 2-3. ראו גם הירש, אגרות צפון, איגרת ח, עמ' ל: "במדבר קיבל את התורה וכך היה לעם במדבר, בלא ארץ ובלא אחוזת אדמה – היה לגוף אשר נשמתו תורתו [...] התורה, מילוי הרצון האלהי, הם לו אחוזת אדמתו ומטרתו".

38. ירמיה כט, ה-ז.

39. הירש, אגרות צפון, איגרת טז, עמ' סא.

40. שם.

41. שם, איגרת ח, עמ' ל.

42. שם, איגרת טז, עמ' סא.

אומנם הרב הירש הדגיש כי קץ הגלות והעתיד המקווה "אין בכוחנו להגשימו למעשה בעצם ידינו".⁴³ "עלינו לחיות בתחושת מולדת בכל מקום שייעד לנו", ולעומת זאת "אסור לנו לקדם את קיבוץ הגלויות או את היאחזותנו בארץ בכל אמצעי מעשי".⁴⁴ לכן, כאשר הרב צבי הירש קלישר (1795-1874), שנמנה עם מבשרי הציונות, פנה לרב הירש כדי שיצטרף לקריאה לעם ישראל לשוב אל ארץ ישראל, כתב לו זה האחרון כי "את אשר לבבו למצוה וגם חובה גדולה יחשב, לקט שכלי לא כן ידומה [...] ומעולם לא שמו על שכמנו לפנות דרך הגאולה על ידי חיזוק ותיקון אדמת קדש כי אם על ידי חיזוק ותיקון לבבנו ומעשינו לתושיה"⁴⁵.

4.

מהלך מחשבה זה קיבל את ביטויו הרדיקלי במשנתו של הרמן כהן. לאחר שפרסם היינריך פון טרייטשקה (Treitschke, 1834-1896) את מאמרו "Unsere Aussichten" (סיכוינו) בכתב העת שנערך על ידו *Preussische Jahrbücher*,⁴⁶ וטען כי היהדות היא דת לאומית של גזע זר, ולכן אין בכוחה לתת ולא כלום לנוצרי הגרמני.⁴⁷ הוא טען "היהודים הם אסוננו" (*die Juden sind unser Unglück*).⁴⁸ בשנת 1880 פרסם הרמן כהן חוברת תגובה ששמה *Ein Bekenntniß in der Judenfrage* (וידי בשאלת היהודים),⁴⁹ שבה צידד בתרומתה של הנצרות, שהניחה את היסוד לרעיון האוטונומיה המוסרית, שהוא הרעיון שאליהו אנו, הגרמנים, מתייחסים כאל "המקדש הבלתי ניתן לערעור של ההוראה הקאנטיאנית" (*das unantastbare Heiligthum*) (*Kantischer Lehre*), ואשר מהווה את אוצר החכמה הגדול ביותר אותו הענקנו לעמים המודרניים,⁵⁰ ובעד תרומתה של היהדות, אשר באה לידי ביטוי ברעיון המשיחי וברעיון רוחניותו ואחרותו של האל.⁵¹ "התוכן הדתי של המונותאיזם הישראלי", סבר כהן, "תואם את התוכן הדתי של הנצרות".⁵² בסוגיות רבות אנו היהודים חושבים כמו הפרוטסטנטים,⁵³

43. שם.

44. הירש, חורב, עמ' 436.

45. הירש, שמש מרפא, בחלק 'אגרות ומכתבים', עמ' ריא, וראו עוד שם, עמ' רטז.

46. בוהליך, פולמוס האנטישמיות

47. שם, עמ' 9.

48. שם, עמ' 13.

49. כהן, כתבים יהודיים; בוהליך, שם, עמ' 126-151; רוזנצווייג טען כי מאמר זה הוא "מן הכתבים המבריקים ביותר שיצאו מתחת ידו של כהן" (רוזנצווייג, נהריים, עמ' 121).

50. כהן, שם.

51. שם, עמ' 129.

52. שם, עמ' 133.

53. שם, עמ' 150.

כך שלמעשה יהודי גרמניה מתאימים ללא ספק לתרבות הפרוטסטנטית.⁵⁴ "מתוך שותפות זו, ישנה אפשרות שהבדלים דתיים, המתייחסים למסורת ההיסטורית, יוסיפו להתקיים, מבלי שהתרבות הלאומית האחדותית תינזק."⁵⁵

בחוברת זו תבע כהן מן היהודים כי ישאפו ל"התבוללות לאומית",⁵⁶ אולם בניגוד ליהודים שדרשו התבוללות קיצונית פשוטה כמשמעה, כהן דורש מן היהודים שיתייחסו בכובד ראש אל דתם היהודית.⁵⁷ ומה אשר לשאיפות היהודים לשוב לארצם? כהן שלל זאת, שהרי "כולנו אוהבים את מולדתנו". בזה הוא התכוון כמובן לגרמניה, "שהרי בה נמצאת שפת האם שלנו, הצליל הראשון המתוק שיצא מפיו של התינוק", ולעומת זאת ראה בפלשתניה לכל היותר "הזדמנות לטיול".⁵⁸

עם זאת, אחר כך, בנאום שנשא בשנת 1904 לפני חברי "החברה להרמת חכמת היהדות",⁵⁹ לא החזיק עוד כהן בטענת האחדות שבין היהדות והנצרות, אלא טען דווקא לעליונותה של היהדות על פני הנצרות. אדרבה, "מושג האלהים של היהדות אין לו תוכן אחר אלא מוסריותו של האדם בלבד. יחידותו זו של התוכן אי-אפשר ליחס להאידיאה הנוצרית",⁶⁰ ולכן, טוען כהן, "בזה עולה היהדות לעולם על הדת הפרוטסטנטית",⁶¹ ולא עוד אלא "השפעת המוסריות של רעיון האלהים היהודי אינה עתידה לפסוק, ושעל כן הרעיון הזה אין לו שום ממלא מקומו".⁶²

את רעיון עליונותה של היהדות ביטא כהן לא רק בחוגים סגורים אלא אף בפומבי. למשל, בנאום שנשא בשנת 1910 בכנס החמישי של 'הנוצרים החופשיים' (Freie Christen), אמר כהן דברים מפורשים – באומץ רב, יש לציין.⁶³ כאשר רוצים לבחון אם דת מסוימת מסייעת להתקדמות הדתית של האנושות, אמר כהן, יש לבחון זאת בתחום המוסר, היינו

54. שם, עמ' 133.

55. שם עמ' 132.

56. שם, עמ' 144.

57. שם, עמ' 132.

58. שם, עמ' 139.

59. דבריו של כהן נדפסו תחת הכותרת "יסוד קתדראות לאתיקה ופילוסופיה דתית בבתי המדרש לרבנים" (הרמן, יסוד קתדראות), ובמקור: "Die Errichtung von Lehrstühlen für Ethik und Religionsphilosophie" an den jüdisch-theologischen Lehranstalten" (ראו כהן, כתבים יהודיים, עמ' 108-125). על "החברה להרמת חכמת היהדות" ראו ניימאק, היהדות בתור דת ומדע.

60. הרמן, יסוד קתדראות, עמ' 361.

61. שם.

62. שם, עמ' 363.

63. דבריו של כהן פורסמו בברלין בשנת 1910 תחת השם *Die Bedeutung des Judentums für den religiösen Fortschritt der Menschheit*, ואחר כך תורגמו לעברית תחת הכותרת "ערכה של היהדות להתקדמות הדתית של האנושות", בתוך כהן, כתבים על היהדות, עמ' 29-3.

עד כמה הדת תורמת להתקדמות המוסרית של האנושות. ואכן, אמונת הייחוד הישראלית עניינה הבדלה מוחלטת של האלוהים מכל הוויה אחרת, ורק תפיסה כזו מאפשרת "אידיאליסמוס מוסרי".⁶⁴ אמור מעתה, תפיסת האלוהים ביהדות היא תפיסה מוסרית, מאחר ש"אין עצמותו אלא במידותיו", ולעומת זאת "כל שאר המסתורין על עצמותו";⁶⁵ כפי שמקובל בדתות אחרות, ביהדות הרי "פיגול הן, משום שמעמידות הן בסכנה את אב הרעיון של אחדות הבורא וייחודו".⁶⁶ בזה נבדלת האמונה באלוהי ישראל מכל אמונה אחרת המדברת על תיווך אנושי שבין אלוהים לבין בני האדם.⁶⁷ וכהן המשיך ודיבר בהתלהבות גדולה לפני קהל שהורכב כולו ממאמיני הדת הנוצרית:

מי שלא ראה את דבקו של היהודי באמירת "שמע ישראל" בתפילת נעילה ביום הכיפורים או בשעת וידוי עם יציאת נשמה – לא ראה דבקו מימיו. היא היא ההתלהבות העצומה של משורר התהלות, אשר הביע אותה בדבריו הנפלאים: "מִי לִי בְשָׂמַיִם וְעִמָּךְ לֹא חִפְצָתִי בְּאָרֶץ... וְאֲנִי קָרַבְתִּי אֱלֹהִים לִי טוֹב".⁶⁸ כל המשווה במחשבה את הדבקות היהודית הזאת עם המסתורין של הפנתאות או עם האהבה לישו הנוצרי – הרי הוא מעקם את טעמה האמיתי ויחודה.

מתוך כך ממשיך כהן ומונה את יתרונתיה של היהדות על פני הנצרות, ומעל לכול – אלמלא לא הביאה דת ישראל אלא את הרעיון המשיחי של הנבואה בלבד, הרי הייתה בשל כך למקור העמוק ביותר של האנושיות המוסרית.⁶⁹ כל האנושיות הנאורה מאמינה עכשיו בתוכן זה של הרעיון המשיחי, עם שלא עמדה עדיין על שרעיון עליון זה שלה [של היהדות] הוא הרעיון המשיחי.⁷⁰

ובכל זאת, הבדל עמוק יש בין האמונה המשיחית היהודית לבין זו הנוצרית, שכן בנצרות – כל עניינו של המשיח הוא לגאול את נפשו הפרטית של האדם, ואילו ביהדות – מדובר בגאולת העולם כולו.⁷¹

בסיום דבריו אמר כהן כי בניגוד לנצרות, שבה מתעוררת השאלה "כלום עדיין נוצרים אנו?", "שבקרוב הקהילה היהודית לא יכלה לעלות על הדעת שאלה זו: כלום יהודים אנו

64. שם, עמ' 8.

65. שם, עמ' 9.

66. שם.

67. שם, עמ' 10.

68. תהלים עג, כה-כח.

69. כהן, כתבים על היהדות, עמ' 23.

70. שם, עמ' 24.

71. שם, עמ' 24-25.

עדיין? מאמר התלמוד עומד באמיתתו החיה:⁷² 'כל הקורא שמע יהודי הוא'.⁷³ כהן סיים בקריאה לשוב אל אמונת היחוד הישראלית, "רק במוסר חברתי ורק בהומאניות של אזרח העולם – נשמת אלהים חיה, שנביאי ישראל עשוהו לאלהי ישראל ולא להי האנושיות כולה".⁷⁴ בספר הזקונים שלו, 'דת התבונה ממקורות היהדות', כתב כהן: "המונותיאזים מגיע למרחם שיאו במשיחיות, והמשיחיות משמעה בפשיטות שלטון הטוב עלי אדמות".⁷⁵ מכאן נובע תפקידו של עם ישראל, כפי שכהן ביטא אותו עוד בספרו *Ethik des reinen Willens* (האתיקה של הרצון הטהור), ששם כתב כי היהודים מייצגים בין העמים את רעיון הכוליות והאחדות המשיחית של המין האנושי.⁷⁶ על עם ישראל הוטלה השליחות המשיחית להפיץ את אמונת המונותיאזים בין האומות,⁷⁷ ולכן עליו להתקיים קיום רוחני, שלא במסגרת מדינית.⁷⁸ אומנם התנ"ך מספר לנו על מדינה יהודית שהייתה בארץ ישראל בתקופת בית המקדש הראשון, אולם כהן הגדיר זאת "אפיזודה קצרה"⁷⁹ שבסופו של דבר נכשלה. לאחריה שב ישראל אל מצבו הראשוני כעם המאוחד על ידי תורתו, וכל עניינה של התורה הוא שמירת ההלכה, לא רק בשעה שעם ישראל שוכן בארצו אלא אף בהיותו יושב בין העמים. גם כאשר עם ישראל שב לארצו, לאחר חורבן בית המקדש הראשון וסיום גלות בבל, גם אז חלק גדול מן העם נשאר בחוץ לארץ, ונוסף על כך ההנהגה בארץ ישראל הורכבה מרבנים ומתלמידי חכמים, כך שלא הייתה זו הנהגה פוליטית אלא דתית. כלשונו, מאז כל אותם הכיסופים לשוב לארץ ישראל לא היו כיסופים לשוב ולהיות ישות לאומית, אלא היו אלה כיסופים להגשמת החזון המשיחי העולמי. בסופו של דבר על ידי חורבנה של ארץ ישראל נסתלק "המעצור הלאומי שהגביל את המשיחיות".⁸⁰ אשר לנביאי ישראל, לדעת כהן הם לא עסקו במדינה, והיא מעולם לא צדה את ליבם.⁸¹ אדרבה, נביאי ישראל היו "עם כל הפטרויטיות שלהם, אזרחי עולם משיחיים.

72. מאמר זה אינו מופיע בתלמוד, אומנם ראו ברכות ה ע"א: "כל הקורא קריאת שמע על מטתו כאלו אוחז חרב של שתי פיות בידו [...] כל הקורא קריאת שמע על מטתו מזיקין בדילין הימנו" וכו', וראו מגילה יג ע"א: "כל הכופר בעבודה זרה נקרא יהודי" וכו'.

73. כהן, כתבים על היהדות, עמ' 28.

74. שם, עמ' 29. ראו ברגמן, תולדות, עמ' 175.

75. כהן, דת התבונה, עמ' 57.

76. ראו ברגמן, תולדות הפילוסופיה החדשה, עמ' 181-182.

77. כהן, דת התבונה, עמ' 187.

78. שם, עמ' 187, 301.

79. שם, עמ' 286.

80. שם, עמ' 294.

81. כהן, כתבים על היהדות, עמ' 220.

המדינה שלהם" – מדינתו של העם היהודי – "לא היתה בשבילם אלא דרגה לברית המדינות של האנושות".⁸²

לכן "לא בעבר דל ימים זה", כפי שבא לידי ביטוי בהיסטוריה של עם ישראל בתקופת המקרא, "ובכלל לא בשום מציאות מדינית, גנוזה שליחותו ההיסטורית של ישראל";⁸³ שכן דווקא לאחר חורבן מלכות דוד מתברר כי החזון המשיחי יוכל להתגשם אך ורק ב"עולם רחני".⁸⁴ כי דווקא קיום לאומי ללא מדינה יוכל להיות סמל לשאיפה המשיחית שתאחד את האנושות כולה.⁸⁵ כהן מבחין בין אומה (Nation) ובין לאום (Nationalität): האומה אחת היא עם המדינה, ולעומת זאת הלאום אינו עומד בניגוד למדינה או לאומה.⁸⁶ ממילא עם ישראל אינו מוגדר אומה (Nation) אלא לאום (Nationalität), והלאום הרי יכול לחיות בכל מקום על פני הגלובוס בלי לפגוע במדינה שבה הוא חי.⁸⁷ "לא מדינה ואף על פי כן עם".⁸⁸ לשיטתו של כהן, המדינה היהודית אינה תופסת מקום מרכזי באמונה היהודית, והראיה היא שההיסטוריה הישראלית לא הסתיימה עם חורבנה של המדינה. "הרי שמוטלת על כתיבת תולדות ישראל הפרישה מן הצד המדיני, ואין לה ליטול ממניעיה של תולדות התרבות הכללית אלא את הדת היהודית כהשתלשלותה בלבד".⁸⁹

כיצד אפוא יצא הרעיון המשיחי מן הכוח אל הפועל, וכיצד ישלוט בסופו של דבר הטוב בעולם? על ידי היחידים, בעלי תודעת אחריות כלפי זולתם וכלפי החברה כולה.⁹⁰ אותם היחידים המתנשאים ליישם בחייהם את הרעיונות הנשגבים של היהדות, ובכך הוא סמל ומופת לכל האנושות כולה, מכונים אצל כהן בשם "שארית ישראל", והוא מדגיש: "לא העם כולו על כל איבריו ראוי הוא למונתיאיזם המוסרי, לפיכך לא העם כולו יכול להיות ראוי למשיחיות", אלא דווקא באותם יחידים, דווקא "בשארית זו – ישתמר בחיוניותו גוי קדוש",⁹¹ "זרע הקודש".⁹²

82. כהן דת התבונה, עמ' 58.

83. שם, עמ' 286.

84. שם, עמ' 287.

85. בן שלמה, פילוסופיית הדת ותפיסת היהדות של כהן, עמ' 503.

86. כהן, דת התבונה, עמ' 387.

87. שם, עמ' 386-388.

88. שם, עמ' 288.

89. כהן, עיונים ביהדות, עמ' 78.

90. שביד, תולדות פילוסופיית הדת היהודית, עמ' 166.

91. שמות יט, ו.

92. ישעיהו, ו, יג.

93. כהן, דת התבונה, עמ' 294.

עתידה מלכות ישראל להיחרב, ורק "שארית ישראל" תתקיים בעולם, וכל העמים יתחדשו על ידיה. אז יהפכו כולם גם שפה אחת,⁹⁴ "שפה ברורה"⁹⁵ לכל העמים.⁹⁶ בחזונו המשיחי של כהן אין מקום לקיום מדיני ארצי.⁹⁷ אדרבה, עם ישראל הוא "סמל לאנושות",⁹⁸ ייעודו להפיץ בין העמים את האמונה באל אחד ואת עבודת האלוהים, ושיאו של "הייעוד המשיחי של ישראל" יבוא לידי ביטוי ב"ביטולו והתעלותו" (Aufhebung) באנושות.⁹⁹ אומנם לעת עתה יש לבודד את הלאום היהודי בתוך המדינות שבהן הוא יושב, אבל אם אותו לאום יהודי יתבודד בתוך מדינה משלו, יהיה בזה "משום ניגוד לתעודתה המשיחית של היהדות".¹⁰⁰

מכאן נבע יחסו של כהן לתנועה הציונית, שאותה כינה "אפיזודה",¹⁰¹ ורואה בה למעשה בגידה בשליחות המשיחית שהוטלה על עם ישראל, מאחר שעם ישראל נדרש לחיות בין העמים ולשמש מופת של הגשמת מצוות האלוהים.¹⁰²

במאמרו "הציונות והדת" (Religion und Zionismus), שקיבל מקום של כבוד בכתב העת *KC Blätter*,¹⁰³ טען כהן כי הציונות המירה את דת האלוה הטרנסצנדנטי בהשקפת עולם פנתיאיסטית, הגורסת כי חייו של הגזע היהודי חתומים בחותם מיסטי של קדושה,¹⁰⁴

94. בראשית יא, א.

95. צפניה ג, ט.

96. כהן, כתבים על היהדות, עמ' 220.

97. בן שלמה, פילוסופיית הדת ותפיסת היהדות של כהן, עמ' 503.

98. כהן, דת התבונה, עמ' 288.

99. שם, עמ' 295. על משמעותה המשולשת של המילה Aufhebung – שלילה, שימור והעלאה. ראו יובל, מבוא להקדמה לפנומנולוגיה, עמ' 10.

100. כהן, דת התבונה, עמ' 387.

101. שם, עמ' 385. זהו המקום היחיד בספר שבו מוזכרת הציונות.

102. שביד, תולדות פילוסופיית הדת היהודית, עמ' 166. לכן "היהודי המודה ברעיון המשיחי אינו יכול להתייחס אליה [אל התנועה הציונית] אלא בבזב ובגועל נפש", כתב כהן (אצל גליקסון, כתיבי משה, עמ' 292). בשנת 1914, לאחר שכהן כינה מעל דפי העיתונים בגרמניה את הציונים "בוגדים", כתב משה גליקסון (פורסם בכתב העת "העולם", גליון 7, ונדפס שוב בספרו [גליקסון, כתיבי משה עמ' 295] כי אומנם "אין עבירה מכבה תורה, ואולם ימים יבואו, וההיסטוריה תנקום את נקמתה מהרמן כהן על חטא שחטא לאחיו. אותם האנשים שהוא נתנם בוגדים ומפירי ברית, יצאו ויבנו לעמם את החיים החדשים בארץ אבות ויחדשו את היצירה העברית ואת התרבות העברית המקורית. ובמרכז היצירה העברית, בהאוניברסיטה העברית בארץ ישראל, ימצא גם אותו הרכוש הגדול, שכהן הכניס לאוצר המחשבה העברית והאנושית, את תקונו ומולדתו, אחרי שהמדינה הפרוסית הפקירה את הרכוש הזה. אחרי שפרוסיה הרסה את בית מדרשו ומקדשו של כהן, את 'האסכולה המרבורגית' [...] תבוא יהודה החדשה ותתן שם ושארית לתורתו הפילוסופית. ל'נקמה' זו אנו נושאים את נפשותינו, ויהי רצון שאויבנו הגדול יזכה לראות אותה בעיניו גם הוא". ראו גם שביד, שם, עמ' 171.

103. כהן, הציונות והדת, עמ' 643-646; כהן, עיונים ביהדות, עמ' 87-91.

104. שם, עמ' 88.

כאילו כל תורת היהדות אינה שמורה אלא אך ורק לעם היהודי;¹⁰⁵ בה בשעה שהעם היהודי נבחר לשמש "שליח לאנושות"¹⁰⁶ כך שהוא אינו אלא בגדר של מתווך היסטורי לשם בחירת האנושות כולה ביד האלוהים.¹⁰⁷

הציונות עוקרת אפוא את לב ליבה של היהדות, היינו הרעיון המשיחי; והרי "בלא תקוה לאנושות משיחית, אין לנו יהדות".¹⁰⁸

רק מי שאומר "שמע ישראל" בכל חום ליבו וברתת וברעדה, רק הוא בלבד מחזק חיזוק לאימוטלעולם את האני היהודי שלו בלב ובנפש; ואילו אדם שמעמיד את התודעה העצמית היהודית על הרגשת המוצא [הלאומי - ח"ש] בלבד, הריהו עוזב מקור חיים, מקור הנצח.¹⁰⁹

לדעת כהן, חורבן המדינה היהודית הוא "מופת ודוגמא של הצידוק האלוהי בהיסטוריה", ולכן הנביאים כולם "מושיבים אותנו בין העמים".¹¹⁰ בהקשר הזה ציטט כהן את דבריו של מיכה הנביא "יְהִי שְׂאִירֵי יַעֲקֹב בְּקֶרֶב עַמִּים רַבִּים כְּטַל מֵאֶת הַ",¹¹¹ – "ועל הכרה זו גאוותנו, שכטל אנו לעמים, כטל זה המפירה".¹¹² הרי ההיסטוריה היהודית מלמדת כי "התגשמות היהדות מותנית בפיזורנו על פני האדמה".¹¹³ ממילא "אין שאלת היהודים נידונה על ידינו כשאלת עם בדול לעצמו, אלא אדרבה כשאלת עם המפוזר במדינות שונות וחייב לקבוע את יחסו המדיני לכל אחת מן המדינות האלה לעצמה".¹¹⁴

105. שם, עמ' 90.

106. שם, עמ' 89.

107. שם, עמ' 90.

108. שם.

109. שם.

110. שם, עמ' 100.

111. מיכה ה, ו.

112. כהן, עיונים ביהדות, עמ' 100.

113. שם, עמ' 103.

114. שם, עמ' 97. בעקבות דבריו של כהן התעורר פולמוס בינו לבין מרטין בובר (1878-1965). על כך ראו אנגל, היחסים בין ליבראליזם לציוניזם, עמ' 447-450; טרנר, המחלוקת בין הרמן כהן ומרטין בובר; סימון, מבוא לחלק השני. רש"ר הירש לא אחז בגישה רדיקלית כמו זו של כהן, מאחר שהירש – בניגוד לכהן – ייחל ליום שבו "ה' יאחד את בני ישראל גם איחוד חיצוני בארץ, והתורה תהיה להם שוב ליסוד מוסד של מדינתם" (הירש, אגרות צפון, אגרת טז, עמ' כז), אלא שהירש טען כי חלילה לנו לעסוק בזה ולנסות לגרום לכך בכוחות עצמנו.

5

הרצי"ה אומנם חלק על כהן מכול וכול, אבל העריך אותו מאוד. הוא הזכיר אותו בשיעוריו בתואר "אדם גדול בישראל",¹¹⁵ "גאון עצום בקנה מידה של איינשטיין, ממשיך של קנט, בעל עמקות מחשבה מופשטת עליונה",¹¹⁶ "גדול הדור, יחיד בעולם",¹¹⁷ ונהג לומר כי היה בעל תשובה.¹¹⁸

בהתייחסו לנאומו של כהן בכנס החמישי של 'הנוצרים החופשיים' (Freie Christen) בשנת 1910, שהוזכר לעיל, נהג הרצי"ה לספר כי כהן אמר באותו הכנס: "אתם נוצרים חופשיים, מה פירוש הדבר? פירושו שכל הנוצרים משועבדים לאישיות יהודית, ואתם רוצים להשתחרר ממנה. זה לא יעזור לכם, כי היהדות היא היסוד של כל העולם כולו". על כך אמר הרצי"ה כי היה בזה "קידוש השם גדול". הרצי"ה המשיך וסיפר על כהן שישב בבית הכנסת ביום הכיפורים ושמע כיצד מתלחשים מאחרי גבו: "היהודי הזקן הזה, זה הרמן כהן, ענק המדע והפילוסופיה בעולם, שהיה לו אומץ לב לעשות קידוש השם גדול בפני הגויים", ועל כך השיב כהן בענותותו: "אין פה אומץ אלא אמונה, כשיש אמונה – מדברים כך".¹¹⁹ הרצי"ה נהג לצטט משמו של כהן כי יש ארבעה דברים שהצד השווה שבהם הוא שאין אלוהים: ניהיליזם, מטריאליזם, נצרות ופנתאיזם. "על שני הסגנונות הראשונים, ניהיליזם ומטריאליזם, אין טענות, הם אינם משתמשים בשם שמים, אינם מזכירים אותו כלל. אבל שני האחרונים, נצרות ופנתאיזם – גנבים! הם מזכירים שם שמים, אבל... אלוהים אין".¹²⁰

115. אבינר, שיחות הרב צבי יהודה, ב, עמ' 337.

116. אבינר, שם, ג, סעיף 23.

117. אבינר, שם, א, עמ' 302.

118. אבינר, שם, ג, סעיף 23. בשיעור אחר אמר הרצי"ה כי כהן "התקרב באיזו מידה ליהדות, ונעשה חצי בעל תשובה" (אבינר, סגולת ישראל, עמ' 44). על חזרתו בתשובה של כהן ראו גלמן, נצח האומה, א, עמ' 26, 32; עגנון, תכריך של סיפורים, עמ' 173; פדרבוש, חקרי יהדות, עמ' 271; פיינר, נשמת כל חי, עמ' 49; קורמן, זרמים וכתות ביהדות, עמ' 323. מעניינת עדותו של פרנץ רוזנצווייג כיצד היה משוחח עם כהן ופעמים זה האחרון הפסיק אותו בצעקה לבל ימשיך, מפני שראה בסיפור כזה או אחר חילול השם. "הרי הוא [כהן] למעשה יהודי מהטיפוס הישן, ואם היה נמצא בחקירת ישו היה ברגע המכריע קורע את בגדיו וצועק 'זמה צורך לנו עוד לעדים' (ע"פ מתי כו, 65)" (רוזנצווייג, מבחר אגרות, עמ' 116). בהקשר זה ציטט רוזנצווייג את כהן שאמר: "שום אדם עוד לא האמין בזה במשך אלף ותשע מאות שנים, שום איש עוד לא האמין!!!" (שם). הוא כתב כי כהן החשיב את עצמו לבעל תשובה משנת 1880, היא השנה שבה פרסם את תגובתו לטרייטשקה. אומנם רוזנצווייג עצמו (שם, עמ' 320) טען שהרמן כהן חזר בתשובה בשנת 1912, עם עקירתו ממרבורג אל ברלין (וראו שם, עמ' 74; ראו גם שביד, תולדות פילוסופיית הדת היהודית, עמ' 259-260). בכל אופן, חוקרי כהן נחלקו בסוגייה זו (ראו שטרנשין, עיונים בדת התבונה ממקורות היהדות, עמ' 1-2 ובהערות שם, ובעיקר בחלק השני של עבודתו, העוסק במגמות המחקר, מעמ' 100 ואילך).

119. אבינר, עם ישראל, עמ' 187.

120. אבינר, שיחות הרב צבי יהודה, ב, עמ' 339.

אולם הרצי"ה היה גם מודע לצדדים האחרים באישיותו של כהן, ובראש ובראשונה העובדה שהיה פטריוט גרמני, "אין מילים לתאר איזו האלהה והערצה היתה אצלו לגדלות הגרמנית. יש מהלכים של ערבוביה בין טומאה וגאונות יחד".¹²¹

כהן, אשר "הציץ ונפגע בתורת יון",¹²² והעמיד את משקלה של זו לצד תורת ישראל,¹²³ המשיך את החלוקה הדיכוטומית שבין רוח לחומר, ואחז בהשקפה האפלטונית בדבר האידאות, שאין אלא מציאויות מושלמות אישם בשמי מרומים, מעין 'אנדרטאות' רוחניות חסרות חיים.¹²⁴ לפי החלוקה הטוטלית הזו, שבין הרצוי למצוי, כאילו מדובר בשני עולמות מנוגדים בתכלית,¹²⁵ האידאות נבחנות מן המציאות הממשית, וצריכות לחול בה.¹²⁶ מתוך כך הגדיר כהן את האלוהים "אידיאל טרנסצנדנטי"¹²⁷ – אבל בסופו של דבר איה הוא האלוהים! ולכן כאשר הסביר כהן ליהודי פשוט במרבורג את מושג האלוהים כפי שהוא תופס אותו, הגיב אותו יהודי ואמר: "ואיה בורא העולם?" – או אז זלגו עיניו של כהן דמעות.¹²⁸

לעומת זאת הרצי"ה הציג תפיסת עולם הרמוניסטית: "אצלנו הכל אחדות אחת שלימה",¹²⁹ אמר, ובזה המשיך את קו המחשבה של הראי"ה, שכתב כי כל עיקר ההבדל שבין רוחניות וגשמיות "הוא רק בערך [ביחס – ח"ש] להשגתנו השכלית והחושית", אך

121. אבינר, שיחות הרב צבי יהודה, א, עמ' 288. על הערצתו של כהן לגרמניה ראו שטמלר, שמונה איגרות, עמ' 182-186. אמר לי הרב פרוץ אהרן שאר ישוב (בשיחה ב"ט שבט תשע"ב, 12 בפברואר 2012): "מעניין שהרצי"ה והרב הנזיר [הרב דוד כהן – ח"ש] כתבו ביחס להרמן כהן בצורה חיובית ביותר, וזה מעניין, כי לעומת רוזנצווייג שהיה 'לא ציוני', הרי שהרמן כהן היה 'אנטי-ציוני' ואף בירך על חורבן הבית שעל ידו יצאו אל האוניברסליזם!"

122. קלצקין, הרמן כהן, עמ' 8.

123. ראו על כך במאמרו של כהן, גרמניות ויהדות (*Deutschum und Judentum*), משנת 1915 (כהן, כתבים יהודיים, עמ' 237-318). ראו גם רוטנשטרייך, משיחיות ומציאות, עמ' יט.

124. ראו כהן (הנזיר), קול הנבואה, עמ' לח.

125. ראו אוקו, הרמן כהן ומשנתו הדתית, עמ' 13.

126. ראו כהן, דת התבונה, עמ' 56; קלצקין, הרמן כהן, עמ' 17-31.

127. ראו שביד, תולדות פילוסופיית הדת היהודית, עמ' 147; רוזנצווייג, נהריים, עמ' 125-127. על תפיסת אלוהים של כהן ראו קלצקין, הרמן כהן, עמ' 55-114.

128. סיפור זה נמסר על ידי פרנץ רוזנצווייג, ראו אוקו, הרמן כהן ומשנתו הדתית, עמ' 14; גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, עמ' 317-322. גרסה שונה לסיפור זה מופיעה אצל גולדפארב, זרמים, ב, עמ' צח; גלמן, נצח האומה, א, עמ' 32. על כל פנים אוקו הוסיף: "אנקדוטה זו נמסרה ממחבר אחד לשני בקרב מחברי מאמרים על כהן ובאה כאילו להראות, שנפשו של כהן חצויה היתה בין פילוסופיה ובין אמונתו".

129. אבינר, שיחות הרב צבי יהודה, 33, עמ' 7.

מצד האמת אין מקום לשום הבדל שכזה.¹³⁰ אדרבה, ההפרדה המלאכותית הזו שבין החומר לרוח מסיבה לנו "צער גדול ועמוק",¹³¹ מאחר שהיא נובעת מן התפיסה האלילית.¹³² מתוך כך אין היהדות מדברת על 'אידיאות' ועל רעיונות מופשטים גרידא, כי אם על 'דעות',¹³³ כלומר כוחות של חיים המופיעים בכל ממדי המציאות כולה.

כי הרוחניות הגדולה והנשגבה, המקפת את הכל וחודרת אל תוך הכל, ממלאה בנחלי עדניה גם את החיים הריאליים החומריים, ומצרפת ומזככת אותם, מפני שלפניה אין העולם החומרי נפרד מהעולם הרוחני, אחדות שלמה יש בין שני העולמות האלה, כי שניהם ממקור אחד מוצאם.¹³⁴

בהמשך לכך אלטהים איננו אידיאה, כפי שטען כהן, כי אם דעה,¹³⁵ מקור החיים של המציאות,¹³⁶ "נשמת כל הנשמות",¹³⁷ כוח החיים המניע את כל המציאות כולה, על רבדיה הגשמיים והרוחניים, והוא לה כנשמה לגוף. והמציאות נענית ומספרת את תהילתו של האל – "הַשָּׁמַיִם מְסַפְּרִים כְּבוֹד אֱלֹהֵי וְהַיָּם יְדַוּ מִגִּיד הַרְקִיעַ"¹³⁸ – כל צמח וכל פרח, כל אטום וכל פרוטון, הכול מספרים את תהילת ה', עד אשר "האלהים צריך שיהיה נודע מכל החיים, מכל ההויה, וממילא יהיה ידוע בכל החיים ובכל ההויה".¹³⁹ אומנם יש בזה מדרגות,¹⁴⁰ שכן סיפור תהילת האל הנעשה על ידי הצמחים גדול יותר מסיפור תהילת האל הנעשה על ידי האבנים, וסיפור תהילת האל הנעשה על ידי בני האדם גדול יותר מסיפור תהילת האל הנעשה על ידי בעלי החיים, ומעל לכל אלה הוא סיפור תהילת האל הנעשה על ידי עם ישראל **בעצם מציאותו**, "בעובדה שלנו, במציאות הממלכתית, המעשית והרוחנית שלנו, בכל מכל כל".¹⁴¹

130. קוק, אגרות הראיה, ירושלים, ב, עמ' לט. ראו עוד קוק, עולת הראיה, א, עמ' פ; קוק, מאמרי הראיה, עמ' 234-235; כהן (הנזיר), קול הנבואה, עמ' קנג הערה מט.

131. קוק, מאמרי ראיה, עמ' 234.

132. שם.

133. בבחינת "אֲשָׁא דְעֵי לְמַרְחוֹק... תְּמִים דְּעוֹת עִמְךָ" (איוב לו, ג-ד), וראו פירוש המלבי"ם שם.

134. קוק, מאמרי ראיה, עמ' 234.

135. ראו גפן, הממדים, עמ' 103.

136. ראו קוק, חדריו, עמ' כה.

137. קוק, אורות התשובה, טו, י.

138. תהלים יט, ב.

139. קוק, קבצים מכתב יד, ב, עמ' נט.

140. על תפיסת המדרגות ראו שטמלר, עין בעין, עמ' 69-72.

141. אבינר, שיחות הרב צבי יהודה, ב, עמ' 84. ראו על כך במאמרו של קוק, החיות הישראלית, ב, עמ' רפה-

רצד; שטמלר, שם, עמ' 84-86.

במילים אחרות, היהדות איננה 'דת', כלומר היא אינה אוסף של רעיונות הנישאים על גבם של יחידים כאלה ואחרים, כפי שטען כהן; אדרבה:

"דת" – זהו השם הנאות אצל כל עם ולשון, לא כן בישראל. תורת חיים איננה דת לחוד, תורת חיים שלנו היא התגלות אלהים, המתגלה מתוכה ביחד כמכל ההויה. התורה וההויה, בהיותם לאחדים מגלים הם את אלהים בחיים, בתוך הנשמה הפרטית והכללית.¹⁴²

היהדות היא בראש ובראשונה מציאות לאומית, שהרי יסודה של זו בציווי האלוהי לאברהם אבי האומה: "לָךְ לְךָ מֵאַרְצְךָ וּמִמּוֹלַדְתְּךָ וּמִבֵּית אֲבִיךָ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֲרָאָךְ וְאָעֲשֶׂךָ לְגוֹי גְדוֹל" וגו',¹⁴³ או כדברי הנביא ישעיה, שעליהם היה הרצ"ה חוזר שוב ושוב: "עם זו יִצְרַתִּי לִי" – "לשמי ולענייניו"¹⁴⁴ – "תְּהַלְתִּי יִסְפְּרוּ".¹⁴⁵ הרצ"ה ראה בפסוק זה חשיבות גדולה: "שש המילים האלה הם יסוד האמונה, יסוד המציאות, יסוד ההויה, יסוד ההיסטוריה [...] שש מילים אלה אומרות הכל! שש מילים שהן סדר 'אני מאמין' שלנו".¹⁴⁶

יש לכך השלכה בכל הקשור לדרך שבה עם ישראל יוציא אל הפועל את תעודתו המשיחית בקרב האנושות.

במאמרו הגדול "למהלך האידיאות בישראל"¹⁴⁷ כתב הראי"ה שעם ישראל נוצר כדי "להוציא את האנושיות מתחת סבל נורא של צרות רוחניות וחומריות ולהביאנה לחיי חופש מלאי הוד ועדן".¹⁴⁸ לשם כך עתיד עם ישראל להראות לכל העמים כולם כיצד מדינה שלמה, הכוללת את כל השדרות האנושיות השונות, יכולה לחיות לאור האידיאה האלוהית.¹⁴⁹ מציאות כזו, כתב הראי"ה, פועלת אחר כך בעולם כולו, והיא תביא את האנושות כולה להכיר בכך שהחיים המדיניים "יקבלו רק אז את איתנותם ואת ערכם האמיתי, דוקא בהיותם יונקים מטל החיים העליון של האידיאה האלוהית".¹⁵⁰ למעשה כבר

142. קוק, קבצים מכתב יד, ב, עמ' נט.

143. בראשית יב, א-ב.

144. על פי שיר השירים רבה ו, ה. ראו אבינר, שיחות הרב צבי יהודה, ב, עמ' 28.

145. ישעיה מג, כא.

146. אבינר, שיחות הרב צבי יהודה, ב, עמ' 64. לכן בניגוד לכהן, הרואה במעמד הסנה את המעמד המכונן של היהדות (כהן, דת התבונה, עמ' 78), ראה זאת הרמב"ם במעמד הר סיני – מעמד שבו עם ישראל כולו עמד למרגלות ההר. ראו רמב"ם, אגרות הרמב"ם, ירושלים תשמ"ט, עמ' קלא.

147. קוק, אורות, עמ' קב-קיו. על המאמר והרקע לכתיבתו ראו שטמלר, למהלך האידיאות, עמ' 183-208.

148. קוק, אורות, עמ' קד.

149. שם.

150. שם, עמ' קה.

במאמרו המוקדם "תעודת ישראל ולאומיותו"¹⁵¹, כתב הראי"ה: "אין ספק שאי אפשר לנו למלאות את תעודתנו הכללית כי אם בהיותנו בתור עם יושב בארץ ישראל על אדמת הקדש, אשר רק שם אפשר לרוח עמנו להתפתח ולהיות לאור עולם", ולכן שומה עלינו להתאמץ ככל האפשר, כדי שנזכה "לחיות חיי עם הראוי לחיות על פי תעודתו בארצו"¹⁵². באחת הרעיון המשיחי יצא אל הפועל לא על ידי פיזורם של ישראל בין העמים, אלא דווקא מתוך התקבצותם אל ארץ ישראל תחת שלטון ישראל.

באיגרת הראשונה לעלמה בָּר ביקש הרצי"ה להתמודד עם תפיסת עולם זו, שקנתה לה שביתה בליבם של יהודי גרמניה, תפיסה הרואה בגלות מציאות של לכתחילה, שדווקא על ידה יהיה עם ישראל "לְאֹר גֹּיִם"¹⁵³. הרצי"ה אומנם לא ציין את שמות ההוגים שעליהם הוא חולק, אולם אין לי ספק שהרצי"ה כיוון את חיזיו בראש ובראשונה כנגד הרמן כהן! וכך כתב לעלמה בָּר:

ההסתכלות החודרת, השלמה, המקפת והכוללת [הרואה את המציאות כולה כמכלול אורגני אחד - ח"ש], בחיי האדם והעולם והיסטוריתם ובחיי ישראל והיסטוריתו, בכללם ובפרטיהם, מביאה להכיר את הערך העולמי הגדול אשר לישראל, שעיקרו לא בנדיבות הלב ומעלות הרוח של אנשים בני ישראל, יהיו חכמים או נביאים או גבורים או מה שיהיו, יהיו מעטים או רבים, ואפילו כְּרֻבּוֹת כל אישי האומה כולם לרבבותיהם או למיליוניהם,

כפי שטען הרמן כהן,

אלא [הערך העולמי הגדול אשר לישראל עיקרו - ח"ש] באפי הטבעי של האומה בתור אומה, או נאמר: בפסיכולוגיה הצבורית, או: בנשמה הלאומית,¹⁵⁴ "מִמְלֶכֶת כְּהִנִּים וְגוֹי קְדוֹשׁ"¹⁵⁵ "עם ד"¹⁵⁶ [...] זאת אומרת: הברכה שאומות העולם מתברכות בישראל, השפעת החיים אשר ממנו למהלך התרבות האנושית, איננה בדרשות או במופתיות חיים של בני ישראל וגדולו,

151. קוק, תעודת ישראל, עמ' 45-52. נדפס שוב בספר קוק, אוצרות הראיה, א, עמ' 693-708; ב, עמ' 709-733. ראו גולדמן, מחקרים ועיונים, עמ' 159-182; אביעזר רביצקי, הקץ המגולה, עמ' 129-134.

152. קוק, אוצרות הראיה, ב, עמ' 712.

153. ישעיה מב, ו; מט, ו.

154. הרצי"ה השתמש במונח 'פסיכולוגיה ציבורית', הלקוח מבית מדרשם של הפילוסופים היהודים מוריץ לצרוס והיימן שטיינל, ומקביל לו את הביטוי העברי 'נשמה לאומית'. ראו עמית ורשיצקי, צילו של וילהלם וונדט, עמ' 131-157; שטמלר, עין בעין, עמ' 74-83; שטמלר, פסיכולוגיית העמים, עמ' 209-224; קלאוטקה, רוח האומה; שטמלר, מקורותיו של הרב צבי יהודה, עמ' 204-220.

155. שמות יט, ו.

156. במדבר יא, כט ובעוד מקומות.

ל"הומניות", מוסריות, אידיאליות, קדושה, אלהיות, ולא ב"יהדות" מופשטת, אילויונית [דמונית, אשלייתית - ח"ש], משוטטת בכל מלא עולם,

כפי שטען הרמן כהן:

אלא ביהדותיהודים כאחד שהם בה ואינם בלתי והיא בהם ואינה בלתי, בחיי האומה עצמה בכל שלמות חייה ובכל מצביה השונים - במציאות האומה עצמה, אשר בה היא התגלות אור־אלהים בעולם ובאדם, או: אשר בה ישנו לה ונתן לה לאנושיות אוצר־אור־אלהים לחייה ולהיסתוריתה;

לא השפעה עליונה על החיים ממה ש"מחוץ להם", מתוך איזה חלק מיוחד בהם, לא בהקטנת עֵז החיים, גבורתם, הודם שְׁשׁוֹנֵם, מפעלותיהם, לשם־שמים, אלא בגלוי אור־אלהים בתוכם ובעצמם בכל מלאם, שהוא מתְּכַנֵּם על מעמדם הנורמלי והוא מגדיל ומאדיר בהם את כל העז והגבורה, כל ההוד והששון, כל המפעלות, ומעלה את התפתחותם והשתכללותם, - על־ידי הזרמים האיתניים השוטפים ועולים, מתמלאים וחודרים בהם מתוך חיי העם הישראלי עצמם ותוקף־חילו בנבואתו בכהונתו ובחכמתו, במקדשו ובממלכתו, בכל ענפי התרבות והחברתיות, האקונומיה [הכלכלה - ח"ש] והפוליטיקה, וכל־אשר־לו, ומשפיעים באופן טבעי מְּמַלְאִי [von selbst] על הכל. והכל קדש־החיים, אמתת־החיים, כחם ופארם!

קיצורו של דבר, לא יהדות של רעיונות יפים המופצים לכל עבר על ידי יחידים המתהלכים בין העמים, לא "יהדות מופשטת המרחפת באויר" (abstraktes in der Luft schwebendes),¹⁵⁷ אלא יהדות הבאה לידי ביטוי בחיי האומה בארצה. "תפתח הישוב בארץ ישראל", כותב הראי"ה, "יבנה הבנין הלאומי, מתוכו יפוח רוח גדול, נשמת האומה תתעורר לתחיה" - ומתוך כך - "הרוח המיוחד של האומה יכונן אמונת ד' אלהי ישראל בעולם".¹⁵⁸ בסוף האיגרת הראשונה כתב הרצ"ה כי מדברים אלה עולה החובה המוטלת על כל יהודי להצטרף לתנועה הציונית ולעלות לארץ ישראל, "שמה עלינו להתלקט, להתקבץ, להתאגד בכל יכלתנו". ואכן, באיגרת האחרונה בירך הרצ"ה את העלמה בְּרַ לרגל אירוסיה ולרגל החלטתה לעלות לארץ ישראל: "זאת היא מולדתנו העתיקה והטבעית אליה אנו חוזרים כעת".

157. מתוך האיגרת החמישית לעלמה בְּרַ. ראו שטמלר, שמונה איגרות, עמ' 112.

158. קוק, אורות, עמ' עט.

רשימת הקיצורים והמקורות

- Preussische Jahrbücher* 44, 5 (November 1879), pp. 559-576.
- אבינר, סגולת ישראל (עורך), **שיחות הרב צבי יהודה**, ירושלים תשע"ה.
- אבינר, עם ישראל (עורך), **עם ישראל: שיחות הרב צבי יהודה**, ירושלים תשע"ה.
- אבינר, שיחות הרב צבי יהודה
- אוקו, הרמן כהן ומשנתו הדתית
- אנגל, היחסים בין ליבראלים לציונים
- אשר, ליתן
- בובר, היהודי
- בוהליך, פולמוס האנטישמיות
- בטניצקי, איך נהייתה היהדות דת
- בייזר, ההיסטוריוריזם של הגל
- בן שלמה, פילוסופיית הדת ותפיסת היהדות של כהן
- ברגמן, הוגי הדור
- ברגמן, מקומה ההיסטורי של משנת הרמן כהן
- ברגמן, עיקר הראשית בפילוסופיה של הרמן כהן
- ברגמן, תולדות הפילוסופיה החדשה
- מ. בובר, *Der Jude* 1, 3 (Juni 1916).
- W. Boehlich, *Der Berliner Antisemitismusstreit*, Frankfurt am Main 1965, pp. 7–14.
- L. Batnitzky, *How Judaism Became a Religion*, Princeton, NJ 2011.
- F. C. Beiser, "Hegel's Historicism", in: F. C. Beiser (ed.), *The Cambridge Companion to Hegel*, Cambridge 1993, pp. 270–300.
- י' בן שלמה, "פילוסופיית הדת ותפיסת היהדות של כהן", בתוך: **הרמן כהן, דת התבונה ממקורות היהדות**, עמ' 481–511.
- ש"ה ברגמן, **הוגי הדור**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 219–243.
- ש"ה ברגמן, "מקומה ההיסטורי של משנת הרמן כהן בפילוסופיה", **מאזנים** ב (תש"ג), עמ' 102–106.
- ש"ה ברגמן, "עיקר הראשית בפילוסופיה של הרמן כהן", **הוגים ומאמינים**, תל אביב תשי"ט, עמ' 139–159.
- ש"ה ברגמן, **תולדות הפילוסופיה החדשה: מניקולאוס קוזאנוס עד תקופת ההשכלה**, ירושלים תשל"ד.

- ברגמן, תולדות
הפילוסופיה החדשה
ברויאר, עדה ודיקנה
- ש"ה ברגמן, **תולדות הפילוסופיה החדשה: שיטות שלאחר קאנט**, ירושלים תשל"ט, עמ' 172-178.
מ' ברויאר, **עדה ודיקנה**, ירושלים תשנ"א.
- E. Jospe, "Hermann Cohen's Judaism", *The Encyclopedia of Philosophy*, pp. 125-128.
- ג'וזפה, היהדות של הרמן כהן
גוטמן, הפילוסופיה של היהדות
גולדמן, מחקרים ועיונים
גולדפארב, זרמים
גיבס, האתיקה של הרמן כהן
גיגר, כתבים לאחר מותו
גליקסון, כתבי משה
גלמן, נצח האומה
גפן, הממדים
הולצהוי ואחרים, דת התבונה
הירש, אגרות צפון
הירש, חורב
הירש, שמש מרפא
וייסרוזמרין, יובל החמישים למות הרמן כהן
וינר, הדת היהודית
- א' גולדמן, **הפילוסופיה של היהדות**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 329-316.
א' גולדמן, **מחקרים ועיונים – הגות יהודית בעבר ובהווה**, ירושלים תש"ס.
ש"ד גולדפארב, **זרמים ורמזים**, ברוקלין 1964.
- R. Gibbs (Ed.), *Hermann Cohen's Ethic*, Leiden 2006.
- A. Geiger, *Nachgelassene Schriften*, Fünftes Band, Berlin 1878.
- מ' גליקסון, **כתבי משה גליקסון**, תל אביב תשכ"ג.
א"ל גלמן, **נצח האומה**, א, ירושלים תשי"ח.
ש"ט גפן, **הממדים הנבואה האדמתנות**, ירושלים תשל"ד.
- H. Holzhey, G. Motzkin und H. Wiedebac (eds.), *Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums: Tradition und Ursprungsdenken in Hermann Cohens Spätwerk, Internationale Konferenz in Zürich 1998*, Hildesheim 2000.
- ש"ר הירש, **אגרות צפון**, ירושלים תשכ"ג.
ש"ר הירש, **חורב**, ירושלים תשס"ז.
ש"ר הירש, **שו"ת שמש מרפא**, ניו יורק תשנ"ב.
- T. Weiss-Rosmarine, "Hermann Cohen – on his 50th Anniversary of his Death", *Jewish Book Annual* 26 (1969), pp. 88-93.
- מ' וינר, **הדת היהודית בתקופת האמאנציפאציה**, ירושלים תשל"ד.

- ורשיצקי, צילו של וילהלם וונדט
 והשפעתה על תורת הגזע הנציונל-סוציאליסטית", **ילקוט מורשת 16, 39 (2019), עמ' 261-288.**
- י' טרנר, "המחלוקת בין הרמן כהן ומרטין בובר על הצינונות", **עיונים בתקומת ישראל 17 (2007), עמ' 155-178.**
- י' יובל, **מבוא להקדמה לפנומנולוגיה של הרוח**, ירושלים תשס"א.
- ד' כהן (הנזיר), **קול הנבואה**, ירושלים תשס"ב.
- H. Cohen, *Deutschtum und Judentum*, in: *Jüdische Schriften*, II, Berlin 1924, pp. 237–318.
- ה' כהן, **דת התבונה ממקורות היהדות**, ירושלים 1996.
- H. Cohen "Religion und Zionismus", *KC Blätter* 11 (Mai–Juni 1916), pp. 643–646.
- ה' כהן, "יסוד קתדראות לאתיקה ופילוסופיה דתית בבתי המדרש לרבנים", **השלח יג (תרס"ד)**, עמ' 356-367.
- ה' כהן, **כתבים על היהדות**, ירושלים תרצ"ה.
- H. Cohen, *Jüdische Schriften*, II, Berlin 1924.
- ה' כהן, **עיונים ביהדות ובבעיות הדור**, ירושלים תשל"ח.
- H. Liebeschütz, "Hermann Cohen and his Historical Background", *Leo Baeck Institute Yearbook* 1968, pp. 3–33.
- ע' לנגרמן, **הרמן כהן על שפינוזה ויחסו ליהדות, לנצרות, למדינה ולדת – עיונים בביקורתו של הרמן כהן**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תש"ן.
- מ' מאיר, **בין מסורת לקידמה – תולדות תנועת הרפורמה ביהדות**, ירושלים תש"ן.
- מ' מאיר, **הרמן כהן: היבטים חדשים**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2000.
- J. D. Michaelis, *Beurteilung der ersten Dohmschen Schrift 'Über die bürgerliche Verbesserung der Juden'*, repr. Christian Wilhelm Dohm, *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*, Berlin und Stettin 1783.
- כהן, גרמניות ויהדות
- כהן, דת התבונה
- כהן, הצינונות והדת
- כהן, יסוד קתדראות
- כהן, כתבים
- כהן, כתבים יהודיים
- כהן, עיונים ביהדות
- ליבשוץ, הרמן כהן ורקעו ההיסטורי
- לנגרמן, הרמן כהן על שפינוזה
- מאיר, בין מסורת לקידמה
- מאיר, הרמן כהן: היבטים חדשים
- מיכאליס, הערכת כתיבתו המוקדמת של דוהם

- J. Malber, *Hermann Cohen's Philosophy of Judaism*, New York 1968.
- מ' מנדלסון, **ירושלים וכתבים קטנים בענייני יהודים ויהדות**, רמת גן תשל"ז.
- ע' נבות, **רעיון בחירת עם ישראל והרעיון המשיחי במשנתו של הרמן כהן**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ה.
- ד' ניימאק, "היהדות בתור דת ומדע", **אחיאסף** י (תרס"ג), עמ' 222-225.
- ע"א סימון, **מבוא לחלק השני של תעודה ויעוד**, ירושלים תשכ"ד, עמ' 9-45.
- ש"י עגנון, **תכריך של סיפורים**, ירושלים ותל אביב תשמ"ה.
- י' עמיר, "לפיכך נברא אדם יחיד": פרטיקולריזם ואוניברסליזם בפילוסופיית הדת של הרמן כהן", **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל - דרך הרוח**, ב (תשס"ה), עמ' 643-675.
- י' עמיר, "מבוא", בתוך: מ' וינר, **הדת היהודית בתקופת האמאנציפאציה**, ירושלים תשל"ד, עמ' 7-58.
- ש' פדרבוש, **חקרי יהדות**, ירושלים תרצ"ח.
- A. Poma, *Yearning for Form and other Essays on Hermann Cohen's Thought*, Netherlands 2006.
- א' פייער, **נשמת כל חי**, וינה תרפ"ז.
- א"י הכהן קוק, **אגרות הראיה**, ירושלים תשמ"ה.
- א"י הכהן קוק, **אוצרות הראיה**, שעלבים תשמ"ח.
- א"י הכהן קוק, **אורות התשובה**, ירושלים תשמ"ה.
- א"י הכהן קוק, **חדריו**, רמת גן תשנ"ח.
- א"י הכהן קוק, **מאמרי הראיה**, ירושלים תשמ"ד.
- א"י הכהן קוק, **עולת הראיה**, ירושלים תשמ"ה.
- א"י הכהן קוק **קבצים מכתב יד קדשו**, ירושלים תשס"ח.
- א"י הכהן קוק, "תעודת ישראל ולאומיות", **הפלס** א, תרס"א.
- צ"י הכהן קוק, "החיות הישראלית", **לנתיבות ישראל**, בית אל תשס"ג.
- מלבר, הפילוסופיה של הרמן כהן מנדלסון, ירושלים
- נבות, רעיון בחירת עם ישראל ניימאק, היהדות בתור דת ומדע סימון, מבוא לחלק השני עגנון, תכריך של סיפורים עמיר, לפיכך נברא אדם יחיד עמיר, מבוא פדרבוש, חקרי יהדות פומה, הכמיהה לצורה ומסות נוספות פייער, נשמת כל חי קוק, אגרות הראיה קוק, אוצרות הראיה קוק, אורות התשובה. קוק, חדריו קוק, מאמרי הראיה קוק, עולת הראיה. קוק, קבצים מכתב יד קוק, תעודת ישראל קוק, החיות הישראלית

- קורמן, זרמים וכתות ביהדות
קלאוטקה, רוח האומה
קלזנר, הרמן כהן
קלצקין, הרמן כהן
רביצקי, הקץ המגולה
רוזנצווייג, מבחר אגרות
רוזנצווייג, נהריים
רוטנשטרייך, משיחיות
ומציאות
שביד, הנבואה
הפילוסופית של הרמן כהן
שביד, יסודות הפילוסופיה
הדתית של הרמן כהן
שביד, תולדות פילוסופיית
הדת היהודית
שטמלר, למהלך
האידיאות
שטמלר, מקורותיו של
הרב צבי יהודה
שטמלר, עין בעין
שטמלר, פסיכולוגיית
העמים
שטמלר, שמונה איגרות
- א' קורמן, **זרמים וכתות ביהדות**, תל אביב תשכ"ז
E. Klautke, *The Mind of the Nation – Völkerpsychologie in Germany 1851-1955*, New York & Oxford 2013
י' קלזנר, "הרמן כהן", **פילוסופים והוגי דעות**, ירושלים תשט"ז, עמ' 195-234.
י' קלצקין, **הרמן כהן – שיטתו במוסר ומשנתו ביהדות**, ירושלים תשל"א.
א' רביצקי, **הקץ המגולה ומדינת היהודים**, תל אביב תשנ"ג.
פ' רוזנצווייג, **מבחר אגרות וקטעי יומן**, ירושלים תשמ"ז.
פ' רוזנצווייג, **נהריים**, ירושלים תשל"ח.
נ' רוטנשטרייך, "משיחיות ומציאות [מבוא]", בתוך **הרמן כהן, עיונים ביהדות ובבעיות הדור**, ירושלים תשל"ח, עמ' ז-כג.
א' שביד, "הנבואה הפילוסופית של הרמן כהן", **דעת** 35 (תשנ"ה), עמ' 67-85.
א' שביד, "יסודות הפילוסופיה הדתית של הרמן כהן", **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל** ב, 2 (טבת תשמ"ג), עמ' 255-306.
א' שביד, **תולדות פילוסופיית הדת היהודית בזמן החדש**, תל אביב תשס"ג.
ח' שטמלר, "למהלך האידיאות בישראל כתגובה לחכמת ישראל", **מדעי היהדות** 55 (תשפ"א), עמ' 183-208.
H. Shtamler, "The Sources of Rabbi Zvi Yehuda Kook's Psychology of Nations", *Judaica* 2-3 (Juni-September 2017), pp. 204-220.
ח' שטמלר, **עין בעין – משנתו של הרב צבי יהודה קוק**, אלון שבות תש"ף.
ח' שטמלר, "פסיכולוגיית העמים – דיסציפלינה שנשתכחה", **מורשת ישראל** 15 (תשע"ח), עמ' 209-224.
ח' שטמלר, **שמונה איגרות מהרב צבי יהודה קוק על היסטוריוסופיה, פילוסופיה, תיאולוגיה וציונות**, ירושלים תשפ"ב.

שטרנשיין, עיונים בדת התבונה ממקורות היהדות ובמעמדו
התבונה ממקורות היהדות ר' שטרנשיין, "עיונים ב'דת התבונה ממקורות היהדות' ובמעמדו
בפרשנות המחקרית", עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית,
תשנ"ז.

שיינפלד, חיי המצווה א' שיינפלד, "חיי המצווה: הרמן כהן וביקורת החוק של
פאולוס", ראשית (תש"ע), עמ' 80-110.